

DOS MODELS DIFERENCIATS D'ANTROPONÍMIA MEDIEVAL: CATALUNYA I ARAGÓ EN EL SEGLE XIII

ENRIC GUINOT RODRÍGUEZ*

Ahores d'ara els investigadors del nostre país comencem a disposar d'una notable col·lecció de reculls antroponímics i toponímics de tota mena, com també de valuoses anàlisis sobre casos concrets. Almenys això és el que palesen els treballs duts a terme, entre d'altres casos, en el marc dels ja nombrosos col·loquis sobre onomàstica catalana i valenciana.

I és que, probablement, una de les assignatures pendents que tenim els historiadors és la de dedicar el temps i l'espai adients a aquest camp d'estudi perquè, fins ara, la seua vessant de fonts documentals bàsiques per a l'anàlisi dels canvis socials, mobilitat de la població, configuració de les estructures familiars, etc., no ha estat suficientment aprofitada. Si més no en l'àmbit que conec i estudie que és el de l'època medieval.

Fent-ne una succinta revisió historiogràfica, crec que només podem destacar dues línies d'investigació sobre l'antroponímia medieval des d'aqueix esmentat camp dels historiadors medievalistes. Breument podria dir-se que hi ha hagut una de centrada en el món francès i l'altra en el nord de la Península Ibèrica. El grup francès, sota la direcció de la professora Monique Bourin i agrupats en el GREHAM, ha publicat en els darrers anys dos llibres amb un conjunt considerable d'investigacions centrades en el període que s'ha començat a anomenar "la revolució onomàstica del segle XI". Per la seua banda, un nodrit grup de medievalistes d'universitats del nord peninsular, des de Santiago de Compostela fins a Girona, han portat a terme una sèrie d'estudis sobre les pautes i transformacions en els

* Universitat de València.

sistemes de l'antroponímia dels segles IX al XIII en els territoris d'allò que foren els regnes cristians peninsulars d'aqueixos mateixos segles, des de Galícia i el Bierzo, per occident, fins l'Aragó, el Pallars i Catalunya, tot i que sembla que el seu projecte reste actualment ralentitzat.¹

Potser siga sobrer en un àmbit d'especialistes com és el d'aquest col·loqui, el reivindicar que aquest "ofici de comptador de noms", o de "comptador d'ombres" com el qualifiquen J.A. García de Cortázar i P. Martínez Sopena en la seua introducció al llibre *Antroponimia y sociedad*, no és un simple exercici d'erudició i curiositat ociosa sobre la memòria hereditària dels qui foren avantpassats nostres; ben bé al contrari, la freqüència en l'ús d'uns o altres noms i cognoms durant els segles medievals, la seua difusió cronològica i geogràfica, la seua quantificació, les transformacions en els noms, la manera de construir-los, el que les persones portaren només el nom propi o el portaren doble, això és, nom + cognom, el que el portaren acompanyat del nom del pare, que aquest nom del pare es transformara en genitiu per a construir el nom personal —de Pedro a Pérez, de Rodrigo a Rodríguez—, que es batejaren amb el seu nom propi seguit d'un topònim per a indicar el seu lloc d'origen o de residència, que convertiren el seu ofici en cognom personal, que convertiren un malnom o apel·latiu físic i moral en cognom propi, i encara algunes altres formes menys comuns, en una paraula les variacions en la forma d'anomenar-se la gent al llarg dels segles medievals, tot això pot i ha de ser quantificat, ordenat en tants per cent indicatius per als diversos països o regions i els diversos períodes cronològics. Perquè tot això en conjunt és una molt valuosa ferramenta en mans de l'historiador per a detectar les transformacions socials, la història de les famílies i els moviments de població en els diversos períodes del món medieval, en una paraula, per a poder fer una història social.

Ha estat a partir d'aquestes premisses el context pel qual, en els últims anys he dut a terme una extensíssima investigació sobre l'antroponímia medieval valenciana, concretament dels segles XIII i XIV, els primers cent-cinquanta anys després de la conquesta de Jaume I. L'objectiu no era una mera curiositat intel·lectual sobre els noms dels primers "valencians", sinó el poder arribar a conclusions categòriques sobre els orígens dels repobladors del regne de València i el bastir una explicació històrica sobre la formació del valencià medieval, tot això a partir de la difusió i arrelament al país del català d'aquells colons immigrants.²

La necessitat d'aclarir i identificar l'origen geogràfic —i per tant social, cultural i lingüístic— d'aquells repobladors, m'ha dut a analitzar amb cert detall els trets antroponímics de Catalunya i Aragó dels segles XII, XIII i XIV. De fet he hagut de fer breus incursions en el fixament dels trets antroponímics coetanis del món castellà, navarrès i occità, com única manera de poder explicar i entendre alguns aspectes d'allò que he anat trobant en l'àmbit català i aragonès. En tot cas allò central han estat aquests dos àmbits territorials i les conclusions més significatives són

¹ Es tracta de les obres col·lectives, *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*, Tours, 1989, i *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne, t.II: Persistences du nom unique*, Tours, 1992. I *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, coord. P. Martínez Sopena, Universidad de Santiago-Universidad de Valladolid, 1995.

² El llibre és *Els fundadors del Regne de València*, 2 vols., E. Climent editor, 1999.

les que explique seguidament. El mètode de treball es basa, doncs, en la comparació de llistats de noms de ciutats i viles de Catalunya i Aragó d'aqueixos tres segles, i en el punt de partida en què han deixat el tema els estudis que abans hem citat, els quals per tots dos països clouen les seues anàlisis per a les darreries del segle XII. Ens deixen doncs a les portes del nou gran moviment de població de la Corona catalano-aragonesa vers Mallorca i el País Valencià.

1. *L'evolució de l'antroponímia medieval i la revolució onomàstica europea dels segles XI i XII*

Primerament, caldria recordar una cosa senzilla i és que, durant els segles medievals, tot un mil·lenni, existiren diversos sistemes per a la creació de noms i cognoms, i que no hi hagué els mateixos models antroponímics en els segles alt-medievals que en el temps de la revolució feudal, segles X-XII, que en la baixa Edat Mitjana.

Concretament, el segle XI marcà arreu del món feudal del Mediterrani occidental, de l'Europa feudal entre la Vall de l'Ebre i el riu Rhin, un temps de canvi. Des dels temps de la cristianització alt-medieval, el mètode habitual de designació de les persones havia estat el d'un nom únic —Bernardus, Aldegardus, Agila, etc.—, lligat a l'existència de multitud de noms propis diferents; és allò que els historiadors de l'antroponímia anomenen *l'estoc*: quants noms diferents són usats en un territori concret en un període concret de temps.³

I el que va passar arreu d'aqueixa Europa occidental al llarg del segle XI aproximadament, paral·lelament a la revolució de les formes del poder feudal, és que hi hagué també una veritable revolució antroponímica, usant el terme encunyat per la professora Monique Bourin. Revolució que pogué durar fins a un segle o més, de lenta però constant transformació en els usos i costums d'anomenar-se les persones i que feren que a finals del segle XII —per tant una generació abans de la conquesta de València—, començara a generalitzar-se l'ús del nom doble: un nom propi + un cognom format de diverses —i quantificables— maneres. El procés fou general a tota l'Europa cristiana, tot i que la rapidesa i profunditat variaren entre uns i altres països. Paral·lelament es produïren dues tendències més entre els segles XI i XII: d'una banda, la reducció de *l'estoc*, això és, que amb la generalització dels cognoms la varietat de noms va tendir a disminuir de forma dràstica en tots els països; i d'altra banda, un procés de canvi en quins noms propis eren els més freqüents; un nou santoral, unificat des d'un Papat més eficient i que havia llançat una reforma eclesiàstica —la Reforma Gregoriana— des del segle XI, va popularitzar nous noms de bateig que no els trobem abans de l'any 1000, mentre

³ A nivell català no fa molt els professors Jordi Bolòs i Josep Moran han publicat un impressionant volum amb el recull detallat dels antroponims catalans dels segles IX i X, fent-ne referència al document en què s'hi troben, i en el marc del projecte europeu PatRom: *Repertori d'antroponims catalans (RAC). I.*, Barcelona, 1994. A ell hem de remetre per a major informació.

⁴ Ll.To, "Antroponímia de los condados catalanes (Barcelona, Girona y Osona, siglos X-XII)", dins *Antroponímia y Sociedad...*, pp. 371-394.

d'altres alt-medievals reculaven de forma accelerada. És el cas del triomf de noms com Ramon, Guillem o Bernat a la Catalunya del segle XII, mentre quasi desapareixien com a noms propis Guitard, Bonfill, Vives o Borrell.⁴

Aquesta llarga introducció és important per a entendre com i de quina manera podem fer més útil l'antroponímia per a entendre els processos de canvi social i moviment de població en la Corona catalano-aragonesa dels segles XII i XIII, per tant per a poder estudiar allò que simplificadament s'anomena el "re poblament" de la Catalunya Nova, de la Vall de l'Ebre i el Baix Aragó, del País Valencià i de les Illes.

El que els especialistes hagen establert un període de transformació en l'antroponímia europea i, també, en la catalana i aragonesa dels segles XI i XII, fixant les darreries d'aquest segle com el moment de culminació del canvi en els usos antroponímics, esdevé un instrument d'anàlisi històric de primera magnitud. La coincidència cronològica entre la consolidació del model antroponímic del període de la revolució feudal amb l'expansió territorial i la colonització dels nous països de la Corona, ens pot permetre l'utilitzar els models antroponímics específics de Catalunya i Aragó per a poder establir l'origen i mobilitats dels colons cristians que baixaren vers l'Ebre i, després, vers Mallorca i València.

2. *Les diferències antroponímiques entre Catalunya i Aragó en els segles XI i XII*

Seguint els treballs de Lluís Tó sobre l'antroponímia dels comtats catalans dels segles X al XII, i de Michael Zimmermann sobre la "revolució antroponímica" a Catalunya, podem enumerar una sèrie de característiques pròpies sobre com s'anomenava la gent en aquell temps.⁵ En primer lloc, fins a les acaballes del primer mil·lenni, el predomini del nom a soles, sense cognom, és total, en arribar a nivells del 80 i del 90% de les persones documentades.

Al llarg del segle XI, amb concrecions cronològiques per al segon quàrt del segle, hom detecta l'esmentada "revolució antroponímica", de manera que esdevenen majoria quantitativa els noms dobles: la gent majoritàriament comença a portar un nom i un cognom, el qual bé potser un patronímic —el nom personal del pare convertit en cognom del fill—, o bé un topònim, de l'estil Berenguer Vives o Ramon de Besalú. Paral·lelament es produeix una reducció de l'*estoc* de noms propis usats: això és, a major quantitat de noms dobles o complexes —amb cognom—, pot reduir-se la varietat de noms personals, per la qual cosa comença a produir-se una repetició de certs noms personals a la Catalunya del segle XII. Segons les estadístiques fetes per Ll. Tó, Guillem amb el 18%, Ramon amb el 17%, Bernat amb el 16%, Pere amb el 15%, Berenguer amb el 12% i Arnau amb el 8% formen els noms més comuns dels temps anteriors i immediats al segle XIII; tots ells sumen el 86% dels noms masculins catalans d'aquell moment; la resta ho són en quantitat molt més reduïda, amb el casos de Guerau, Bertran, Joan i un *estoc* encara més extens i

⁵ Ll. Tó, "Antroponimia de los condados catalanes...", i M. Zimmermann, "Les débuts de la "Révolution anthroponymique" en Catalogne (Xe-XIle siècles)", dins *Antroponimia y Sociedad...*, pp. 351-369.

ocasional de l'estil Guifred, Bonfill, Guitard, Esteve o Borrell, els quals havien estat més habituals durant el segle XI.

Quant a l'antroponímia aragonesa d'aquests temps, ha estat el medievalista Carlos Laliena qui ha realitzat un primer estudi quantitatiu de les tendències en els noms de la gent dels segles XI al XIII, concretant-ne els trets de tres zones geogràfiques: l'Alt Aragó pirinenc del segle XI, la ciutat d'Osca del segle XII i la Vall de l'Ebre —rodalies de Saragossa— per a finals d'aqueix segle.⁶

Els trets que ell identifica són els d'un món altoaragonès del segle XI, el de la població autòctona dels Pirineus, molt estable, amb molts pocs noms; entre 8 o 9 sumen el 80%, i són noms clàssics de l'àmbit bascònic: Garcia, Sancho, Ínigo/Enneco, Jimeno, Galindo i, en menor proporció, Ato, Blasco i Lope; a més a més, la comparació amb l'altra banda dels Pirineus, la Gascunya, presenta total similitud amb aqueixa base bascònica. I encara una altra observació molt útil per al nostre objectiu: el contrast amb la Catalunya coetània, on la riquesa antroponímica és la norma i sols a partir de la segona meitat del segle XI s'hi produeix la concentració en pocs noms; la frontera entre ambdós mons en els usos antroponímics és la Ribagorça, la qual mostra el seu clar parentiu amb el món català que no amb l'aragonès;⁷ observació que considerem molt important a l'hora d'establir els límits entre el món antroponímic català i aragonès.

La revolució antroponímica també té lloc a l'Aragó durant el segle XI, amb un triomf relativament ràpid del nom doble però amb una peculiaritat front a Catalunya: en la seua gran majoria el cognom es format prenent el nom del pare acabat amb *-ez*: el fill de Pero es dirà Pero o Ximeno *Pérez*, etc., fins a proporcions del 80% dels noms aragonesos de finals del segle XI; tot el contrari que a Catalunya, la qual cosa és una molt important diferenciació.

El segle XII, per a l'Aragó, marca de nou un temps de transformació en produir-se la conquesta de la Vall de l'Ebre i donar-se una notable mobilitat de la població, la qual cosa també es reflecteix en els usos antroponímics, en els noms de la gent. Concretament, per a les rodalies de Saragossa en la segona meitat del segle XII, C.Laliena hi troba un clar predomini de certs noms propis: Pedro, Juan —sota la forma Johan—, Domingo, Garcia i Sancho, els quals sumen fins a un 50% dels noms masculins; després una llarga llista en la que hi apareixen Guillem (un 3'5%), Martín i Ramon (3'3%), i Bernat i Miguel (3%). Podem constatar les diferències amb els usos antroponímics catalans coetanis: els cinc més comuns arriben al 80% a Catalunya, mentre en el cas aragonès només ho fan al 50%; de coincidències, a més, sols pot apuntar-se Pere i Joan, perquè en la resta, concretament en Ramon, Guillem i Bernat no superen el 3% individual en el cas aragonès, i, a més a més, tenen una procedència occitana, no original del mateix Aragó.

C. Laliena també apunta, sobre els trets d'aqueixa antroponímia aragonesa de la segona meitat del segle XII, diverses tendències que convé resaltar. Per exemple, planteja que hi hagué una tendència a la concentració en dos noms: Pedro i Johan, a disminuir molt l'ús del patronímic —del Pedro patern al cognom Pérez en

⁶ C. Laliena Corbera, "Los sistemas antroponímicos en Aragón durante los siglos XI y XII", dins *Antroponimia y Sociedad...*, pp.297-326.

⁷ C. Laliena, "Los sistemas antroponímicos...", p. 303.

el fill— fins a nivells inferiors al 10%; un progrés del cognom basat en un detall del parentesc o l'ofici —cas de *Sanxo, fijo de Garcia Eximén*, i de Domingo Bolsero o Pedro Jubonero— fins nivells del 15%, i una proporció semblant per a l'ús d'un malnom o tret físic com a cognom —Rubio o Royo, Calvo, Viejo i d'altres més estranys—; també un ús molt significatiu en l'antroponímia aragonesa del 1200 del prefix "don" —don Garcia de Paredes, etc.—, que seria d'influència occitana i inexistent en l'antroponímia catalana coetània; finalment, un creixement dels cognoms formats amb nom + indicació toponímica, a l'estil d'aquest don Garcia de Paredes que acabem de citar. Aqueixa toponímia és fonamental i bàsicament, fins nivells del 85-90%, de pobles aragonesos, mentre es poden trobar alguns topònims occitans —que creixen de forma geomètrica en el cas de les ciutats de Jaca i Osca— i també d'alguns navarresos-castellans, però mínims en el cas de topònims catalans o de l'ús del gentilici "Català" com a cognom.

Conclou C. Laliena el seu treball sobre l'antroponímia aragonesa, amb unes observacions molt importants sobre que les poblacions aragoneses que participen en els processos migratoris del segle XII vers la Vall de l'Ebre, van usar molt més el topònim del seu lloc d'origen com a cognom que no abans, la qual cosa és conseqüència directa de la mateixa mobilitat; és per tant un bon indicador d'origens per als processos de repoblament. En segon terme, la tendència d'aqueixos grups immigrants, repobladors, a mantenir lligams entre ells en les noves terres:

"Más allá de la descripción estadística, podemos intuir que la tenacidad en la imposición de nombres como Sancho, García, Íñigo o Fortún y el apego a los *nomina paterna*, transmiten de un modo enormemente profundo la adhesión a sus raíces de gentes que emigran en la expectativa de nuevas formas de vida".⁸

En conjunt, doncs, podem parar atenció en el ventall de diferències de l'antroponímia entre Catalunya i Aragó dels segles XI i XII. Algunes d'elles són les recollides pels professors J.A. García de Cortázar, P. Martínez Sopena i C. Laliena Corbera en les conclusions del llibre editat com a resultat del projecte d'investigació sobre l'antroponímia dels regnes cristians del nord de la Península Ibèrica fins al segle XIII.⁹

Primer, estableixen les diferències en els noms de baptisme dels àmbits regionals, separant la zona del País Basc, Navarra, la Rioja i Aragó, de l'àmbit de Catalunya. Al primer dominen els noms de García, Sancho, Íñigo, Fortún i Jimeno, i al segon Ramon, Guillem, Bernat i Arnau, a més dels comuns Pere/Pedro i Johan.

Durant el segle XII les formes de construir els cognoms anaren diferenciant-se més entre aqueixes zones/regnes:

"En primer término, en el territorio catalán se define lo que Ll.Tó denomina la "segunda revolución antroponímica". Si la primera había consistido en el triunfo de los nombres dobles basados en *nomina paterna*, el nuevo cambio supone la sustitución de tales segundos

⁸ C. Laliena, "Los sistemas antroponímicos...", p. 322.

⁹ És el citat d'*Antroponimia y Sociedad*....